

Biró Bence

Hitel és hit – Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére
 Szerk.: Bolgár Dániel, Koloh Gábor, Kulcsár Beáta. Bp., 2022. 276 p.

A *Hitel és hit* című könyv a L'Harmattan kiadó *Humaniorák* sorozatának egyik közel-múltban megjelent darabja. A kötet alapjaként egy 2020-ban Halmos Károly 65. születésnapjára *Költség és Költészet* címmel megrendezett konferencia szolgált, mely során pályatársai és tanítványai előadásokkal köszöntötték fel.¹ A konferencia és a kötet szerkezete is az Ünnepekt kutatási, oktatási és érdeklődési területei mentén épül fel (11. old.). A könyv és a konferencia elnevezése is beszédes, ezek az Ünnepekt kutatási területének kettősségére utalnak: „*éppúgy figyel a költészetre, mint a költségre, a hitre, mint a hitelre*” – olvasható a könyv hátoldalán.

Halmos Károly kutatási területe a gazdaság- és társadalomtörténet, vállalkozástörténet, eszmetörténet a 19–20. században. Mindemellett munkássága során gyakran mozdult ki a komfortzónájából és fedezett fel más tudományterületeket, ahogy erről a könyvhöz írt előszóban is olvashatunk (9–12. old.). Széles érdeklődési körének köszönhetően a tanulmányok palettája is sokszínű. A könyv szerkezete nem egészen követi a konferencia menetét.² Az előszó után négy nagyobb fejezet következik: historiográfia, gazdaságtörténet, társadalomtörténet és élménytörténet témakörben. Ezekben belül három-négy tanulmány olvasható. Ezek a témák valamilyen módon mind kapcsolódnak Halmos Károly életművéhez. A kapcsolat hol teljesen egyértelműen, hol közvetett módon jelenik meg. Emiatt az olvasó azt érezheti, hogy néhány munka némelyest kilóg a fentebb megnevezett témák közegeből, megtörik a könyvön átívelő folyamatosság. Ugyanakkor az olvasás során megfigyelhetők összefüggések a tanulmányok között. (Ezekre később visszatérek.)

Historiográfia

Halmos Károly alkotói személyiségéről egyetemi tanulmányai és az azt követő munkássága biztosít forrásbázist. Tanítványként, diáktársként és végül tanárként is láthatunk utalást személyére. Kövér György *A feudalizmus gazdaságtörténete* proszeminárium-vezető jelöltjeként emlékezik vissza a tantárgy „korszerűsítésére”. A felkészüléshez szükséges jegyzetek és egy esetleges tankönyv megszerkesztésének körülményeit olvashatjuk, mely eleddig valószínűleg a háttérben maradt az akkor még egyetemi padban ülő Halmos számára. A részletekre kíváncsi személyiségét példázza az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjában való részvétele, melynek egyik szemináriumán elhangzott kérdéséről „tudósít” Madarász Aladár: „*én tartottam előadást David Ricardoról. Csárli [Halmos Károly] azt fészegette, hogyan is áll a helyzet Robert Torrens vélelmezett prioritásával...*”; „*Válasz helyett motyogtam valamit arról, hogy ez összetett probléma, és akkor ennyiben maradtunk.*” (27–28. old.). Tehát a tanulmány megszületésének kontextusa a *komparatív előny* fogalma körül kialakult évszázados prioritási vita. A vita témája valóban körülményes. A felvetés inkább az lehetne, hogy mennyire releváns a prioritás kérdése a fogalom alkalmazhatóságával szemben. A

¹ Halmos 2021.

² Költség és költészet 2020. „Részletes program” címkére kattintva megjelenő plakát.

tanulmány végén a szerző is megjegyzi: továbbra sem született konszenzus, sőt van, aki a fogalom létjogosultságát is megkérdőjelezi: „*a komparatív előnyök előnye csak illúzió...*” (54. old.). Az ehhez hasonló kérdésfelvetések Halmos tanári személyiségét is meghatározták, melyről Diószegi-Szócs Máté, egykori tanítványa is tanúbizonyságot tesz: „*Mivel az én szellemi formálódásom javarészt Halmos Károly vezetésével történt, és mivel számára adott, hogy folyton gondolkodunk azon, mi is a történelem, és sosem rest a legalapvetőbb dolgokra is rákérdezni...*” (61. old.). Ennek a habitusnak a kontinuitása a tanulmány témájában, a középiskolai történelemoktatás és a történelemtudomány közötti kapcsolat fejtegetésében is megjelenik. A tudományos eredmények és a középiskolai curriculum közötti szakadéokra példákat sorakoztat fel, melyek – finoman fogalmazva – sok esetben ambivalenciát okoznak az általános és középiskolában történelmet oktató tanároknak. Ilyen például a *kettős társadalom*, a *Bach-buszárok* kérdése vagy a *dzszenri fogalma* (62–63. old.). Ami viszont reménykedéssel töltheti el az érintetteket, az az, hogy nem csupán felfedi a gondokat, de egyfajta utópikus megoldást is felvázol a szerző. Ez a fantazma sok akadályba ütközik, mellyel ő is tisztában van (65. old.). A recenzens számára az elgondolás legnagyobb buktatója a diákok motiválásában ismerhető fel. (Persze, ez napjainkban is problémát jelent.) Érdekes módon, a történelem iránt kevésbé eltökélt tanulók számára éppen fogódzót jelent az évszámok és nevek bemagolása. Ez nem jelenti azt, hogy ez egy jól működő szisztéma, amit ne lenne érdemes megváltoztatni. A szövegben megjelenő „*projektsomagok*” (66. old.) gondolata erre lehetne megoldás, mivel az egyes osztályok profilja szerint lehetne elsajátítani a tudásanyagot. Illetőleg nem a tényanyag „visszamonására” – azaz a diákok memóriájára – adható értékelés, hanem az összefüggések és a kritikai gondolkodás kapná az igazi hangsúlyt. A tény, hogy született ilyen elképzelés, mindenképp üdvös, hiszen lehetőséget nyújthat a diskurzus elindítására. Ez az elképzelt, professzionálisabb történelemoktatás a humaniorák megítélésére is jó hatást gyakorolhatna, hiszen a természettudományok középiskolai megbecsültsége a tudomány felső szintjével való folyamatos és tanórákon reprezentált kapcsolata miatt is számottevő.

Gazdaságtörténet

Halmos Károly vállalkozástörténeti törekvéseinek kibontakozását a *Családi kapitalizmus* című munkája fémjelezi. Ez és az ezt követő munkái fontos kilátási pontba helyezik a csődpereljárások és váltók útját követő források feldolgozását.³ Erre csak néhány példát említve: egyének csődperének vizsgálata⁴ vagy kollektíven vett csődeljárások országos, de nemzetközi szintű vizsgálata is.⁵ Egyes személyek, családok vállalkozásainak sikere vagy bukása ismerhető meg e források által. Kovács Kristóf Lajos egy 19. századi öltönyvarrónő saját csődpere során adott vallomása alapján vázolja fel az asszony vállalkozásának történetét, majd annak bukását. Ez a csődeljárás időtartamát, tehát egy rövidebb időszakot ölel fel.⁶ A kérdéskört kiegészíti a női vállalkozókra vonatkozó váltótörvény és az azt övező vita, melynek tágabb értelemben vett kontextusára is kitér a szerző (76–77. old.).

³ A kötetben megjelent gazdaságtörténeti munkák közös pontja továbbá, hogy a források nagy része azonos, mint például a csődperanyagok, anyakönyvi kivonatok, hagyatéki iratok, jegyzőkönyvek, vagy akár levelezések sajtóanyagai. Bolgár–Koloh–Kulcsár 2022. 72.; A csődpereljárás rendjére lásd: Halmos 2020. 274.

⁴ Halmos 2020.

⁵ Halmos 2018. vagy Kövér 2018. 182.

⁶ A csődeljárások ithoni átlagos időtartamáról: Kövér 2018. 192.

Ezáltal arra tesz kísérletet, hogy feltárja a károsult „túlélési stratégiáját”. A címszereplő a közvéleményben női vállalkozókat kollektívan hátráltató, de saját helyzetére nézve – tehát az egyén számára – előnyös narratívát választ: „*Nem, mint önálló vállalkozó, hanem mint »elbanyagott, védtelen, irástudatlan nő« került ebbe a helyzetbe.*” (83. old.). A cél – ahogy a szerző is megjegyzi – minden bizonnyal a nőkkel szemben felállított előítéletek felhasználása, annak érdekében, hogy a büntetőeljárást elkerülje. A tanulmányon érzékelhető az a fajta mechanizmus, amely a mikrotörténeti munkák ívében észrevehető: először az egyénről, majd a csőd eljárás révén annak tágabb környezetéről ad bemutatást, majd a kérdés országosan tárgyalt szintjére helyezi a hangsúlyt (makroszint). Végül a vallomás értelmezése során visszatérünk a történelmi szereplőhöz. Igaz, az alcím elég specifikussá teszi a témát, de érdemes lehet megnézni legalább az európai viszonylatot a nézőpontok bővítése érdekében. A már korábban citált *A növekedés terbe* című könyv mellett⁷ Kay Alison 2009-ben megjelent könyvében hasonló helyzetet vizsgál a 19. századi Londonban.⁸ Ebben szintén előkerül a (vállalkozó)nők megítélése a hitelezés és a kölcsönök szempontjából.⁹ Szandrovits Rozália története egyedülálló, de nem egyedüli a korszakban. A családi vállalkozások sikerességének mérlegét magyarországi szemszögből Halmos a Baumgarten család három-négy nemzedéken átívelő történetén keresztül illusztrálja. Ezt követni látszik Somorjai Szabolcs tanulmánya, melyben igaz nem egy ilyen presztízsű családot, de egy sikeresnek mondható nyomdász család generációit mutatja meg.¹⁰ 1850-től egészen 1934-ig nyerünk betekintést a családi vállalkozás történéseibe. A hangsúlyt a harmadik generáció örökösei, a család nőtagjai kapták. Nem lehet tudni, hogy a hirtelen elhalálozott akkori családfő rájuk akarta-e hagyni a vállalkozást, ennél fogva meglepő, hogy az örökösök nem pénzzé tették azt, hanem továbbvitték apjuk hagyatékát (100. old.). Jóllehet a családi kapitalizmus nem szakadt meg, mégis felmerül a kérdés, hogy mennyire lehet sikeresnek nevezni a családi vállalkozást ebben az értelemben. Mennyire egyeztethető ez a Halmos által használt¹¹ – Baumgarten családról elmondható – siker fogalmával. Igaz, a vállalkozás alapítását követően közel száz év telt el, ami relatív sikernek tekinthető, ugyanakkor a későbbi családtagok a cégeket sem huzamosabb ideig, sem igazán lukratív módon nem vezették.¹² A szerző megjegyzi, hogy a Halmoséhoz képest szűkebb szempontok szerint, kizárólag a vállalatok öröklődését tekintve tett megállapításokat. Mindazonáltal ez a hasonlítás felhívhatja a figyelmet arra, hogy a siker fogalmának relativitása miatt, a téma függvényében jól körülhatárolt definiálás szükséges.

A vállalkozások különböző fokozatait tekintve, találkoztunk az egyéni vállalkozás helyi, elég szűk vásárlókörral rendelkező szintjével Rozália által. Majd a nyomdász és könyvkiadó céggel, mely már jóval nagyobb közönséget ért el. Ebben a sorba jól illeszkedik a Pesti Victoria Gőzmalom Részvénytársasága, mely országos szinten óriási befolyással rendelkezett, sőt még nemzetközi terepen is számottevő volt (109. old.). Pogány Ágnes a részvénytársaság 1920-as évi bukását, és annak szanalási kísérlete végett létrejött Molinum Malomipari Rt. megalakulását vizsgálja. A csőd eljárások jelentőségének felismerésében és népszerűsítésében nagy szerepe volt Halmos Károly mellett Klement Juditnak és Kövér Györgynek is – erről a szerző is megemlékezik vonatkozó munkák említésével (107. old.).

⁷ Kövér 2018.

⁸ Kay 2009. 25–27. Kay egy hasonló történetet elbeszélő forrást is idéz a 25. oldalon.

⁹ A hitel és kölcsön fogalmi eltérése: Halmos 2018. 208.

¹⁰ „*a mű egyik célja a nemzedékeken túlnyúló siker vizsgálata volt.*” Bolgár–Koloh–Kulesár 2022. 90.

¹¹ Bódy 2010.; Halmos 2008.; Halmos 2009. 49., 67.

¹² Artúr esete: Bolgár–Koloh–Kulesár 2022. 97–98. A harmadik generáció távozása a cégtől: Uo. 101.

A csődeljárások forrásértékéről néhány oldallal korábban is található példa, viszont most egy merőben más perspektíva válik megismerhetővé. Számos aspektusa kimutatható nemcsak a vállalkozásnak, hanem egy budapesti elithez tartozó személy életének is. Továbbá az is, hogy milyen lépéseket tett vállalata – ezáltal az elitben elfoglalt pozíciójának – megmentésére. Példaként említhető kapcsolati hálójának kiaknázása, mely az MNB igazgatójának segítségnyújtását vonta maga után (109–111. old.). Ebből láthatóvá válik az is, hogy egy ilyen kiterjedésű vállalat mekkora befolyással volt az ország gazdaságára. Az összegzésben olvasható, hogy az ügy óriási port kavart a sajtóban, mely elért egészen az Országházig. A kutatáshoz kapcsolódóan a vállalat konszernjébe tartozó malmok működése, majd megtorpanásuknak a mikrokozmoszra tett hatása is feltárható lenne. A határokon kívül eső intézmények utóélete is új perspektívát adhat a teljes csődeset vizsgálatához.

Társadalomtörténet

A korábban olvasott vállalkozástörténeti munkák inverze *Az Apostol gyógyszerár története*. Magos Gergely egy vállalkozás – jelen esetben egy gyógyszerár – felől szemlélve ismerteti egy-egy vállalkozó család életének részletét. Ahogy az előző tanulmányoknál, ez esetben is jelentőségteljes a narratíva-teremtés koncepciója. A gyógyszerár elindításától kezdődően egészen napjainkig mutatja be az eseményeket. Ez nemcsak arra ad lehetőséget, hogy feltárja, a tulajdonosok hogyan aknázták ki a hely adottságait, hanem a budapesti gyógyszerészek prozopografikus bemutatására is. Túlnyomórészt kvalitatív módszerek jellemzik, a narratív források nagyszámban jelennek meg. A gyógyszerészek foglalkozási csoportjának vizsgálata nem áll meg a statisztika szintjén, hiszen a benne szereplők megismerése diverzifikálja azt (127–128. old.). A többszöri tulajdonosváltásra számos példát láthatunk: történetelt piaci megfontolásból (gyógyszerár eladása haszonszerzés céljából), vagy akár a nagyobb történelmi események (német megszállás) hatására (129–130., 142. old.). A korábbi gondolatokat annyival érdemes kiegészíteni, hogy a tulajdonosváltással nem zárul le az egyes szereplők megismerése. Egy ideig követi életútjuk, melyből kiderülhet a gyógyszerár eladása mögötti motiváció (131–134. old.). Felmerül a kérdés, hogy a vizsgálat elvégezhető lenne-e esetleg más településtípusok esetében is.

Az épületek és tulajdonosaikra utaló források vizsgálata azért is célszerű, mivel több korszakhatáron is átívelnek és ezáltal hosszabb folyamatok is feltárhatók általuk. Budapestnél maradva, az ottani lakásviszonyok 1945-ös¹³ és az ez utáni időszak elemzése deríthet fényt a társadalmi rendszerváltozás hatásaira. Balogh-Ebner Márton a tanulmánya bevezetőjében a kutatása előzményeit és részletes szakirodalmi bemutatását, fogalmi ismertetőjét írja le (161–165. old.). Ebben előkerülnek az 1945-öt megelőző évek lakásviszonyai, sőt, még szóba kerül az is, hogy az *agresszió*, az *erőszak* és a *frusztráció-agresszió* fogalmak társadalomra gyakorolt hatásai hogyan csapódtak le a lakosviszonyok alakulásában. Továbbá, hogy ezen belül a társadalom egyes képviselői hogyan reagáltak a krízishelyzetekre. Ezek megismerésére forrásbázist biztosít a magánlakások vizsgálata. A kiterjedt adatmennyiség miatt néhány lakás kerül bemutatásra a felmért több száz közül, me-

¹³ Már ha valójában tekinthető korszakhatárnak társadalomtörténeti szempontból. Bolgár–Koloh–Kulcsár 2022. 161.

lyek kiválasztásának szempontjai a források adottsága, és hogy a narratívára nézve „*különböző, de jellemző legyen*” (165. old.). A társadalomtörténet kvantitatív eljárásai jelennek meg Papp Barbara Horthy-korszakot érintő kutatásában is. A szerző egy – hagyományos történetírással szemben – alulreprezentált társadalmi csoportra helyezi a hangsúlyt. Jelen esetben nem egyes épületek szolgálnak a vizsgálatok helyszínéül, hanem egy intézményrendszer és annak résztvevői. Az érettségiző lányok továbbtanulási terveit és az azokat befolyásoló külső tényezőket (törvények, társadalmi megítélés) írja le. A kutatómódszer-tanhoz kapcsolódóan, a lábjegyzetekben többször is kitér néhány problematikára, melyek sokszor megmásíthatják a statisztikai adatokat, így új meglátásba helyezi azokat (154.; 156. old.). Felvázolja, hogy a korszak milyen nehézségek elé állította a felsőoktatásba bekapcsolódni vágyó lányokat. A nemi, faji megkülönböztetés mellett az értelmiségi réteg munkanélküliséggel szembeni harcával is szembesülniük kellett (149. old.). Emellett a fiúkra vonatkozó adatokat is megismerhetjük a felmérések újraértelmezése után, összehasonlítva a levont következtetéseket. Az óriási információhalmaz azzal veszélyeztet, hogy háttérbe szorul a történelmi szereplő, és statikussá válik a mondanivaló. Ezt esetleg interjúk, egyedi történetek beemelésével lehetne optimalizálni. Így lehetőség nyílna egy mentalitástörténeti rész elkészítésére is, mely az érettségiző lányok egyéni elhatározásait vizsgálná. (Például kiemelni valakit azok közül, akik bejutottak, vagy azok közül, akik kimaradtak.) Mindezeknek természetesen az adott forrásbázis szab leginkább határt. (Ezzel kapcsolatban szoros összefüggés fedezhető fel a könyv 225. oldalától olvasható tanulmány témájával, mely hasonló egyéni történeteket dolgoz fel.)

Élménytörténet

A visszaemlékezések és naplóbejegyzések itt-ott előkerülnek még a jobbára kvantitatív eszközökkel dolgozó tanulmányok között is, de mégsem ezek állnak a fókuszban. Kulcsár Beata az impériumváltás élményeinek történetét dolgozza fel három személy naplóját és visszaemlékezéseit felhasználva. Az ezekben szereplő tapasztalatok feltárásának nem biográfiai elkészítése a célja. Az emlékeiken keresztül kirajzolódik az 1920 utáni impériumváltás különféle lecsapódása (256. old.).¹⁴ Tehát az, hogy egyénileg hogyan küzdöttek meg magánéletükben, közéletükben, szellemileg, egzisztenciálisan a rájuk ható, de felettük álló esemény hatásaival. A lábjegyzetek itt is fontos adalékinformációt tartalmaznak az adott egyén életéről vagy az országos politikai eseményekről (251. old. 3. lábjegyzet.). A három perspektíva külön-külön kerül bemutatásra egy forrásokról és módszertanról írt rövid összefoglalót követően. A források keletkezését övező kontextus még inkább felértékelődik, hiszen az is hozzátesz a bemutatott egyének élményeinek értelmezéséhez. Az összegzés a három történetben való közös és eltérő elemeket taglalja (267. old.). Foglalkozásuk révén nemcsak az egyének magánélete, hanem egyházi és köztisztviselői (politikai) irányból is kirajzolódik az impériumváltás és az új társadalmi helyzet kezelésére való törekvés (270–271. old.). A szerző saját interpretációja mellett a narratívákat beilleszti a már meglévő kollektív szemléletmódok soraiba (264–265. old.). Kiemelendő, hogy a naplók bejegyzései – pontosabban a két visszaemlékezésé – hogyan determinálták a múltat, jelent és jövőt a saját élményeik alapján. Igaz, szerzőik sosem találkoztak, de mégis tetten érhető

¹⁴ A források jellegéből adódóan a szerző felhívja a figyelmet, hogy még maguk az emlékezések sem szolgáltatnak teljesen rekonstruálható képet a szereplők „valós” tapasztalatairól. Bolgár–Koloh–Kulcsár 2022. 256. 17. lábjegyzet.

leírásaikban a kisebbségbe került magyarság feladatainak kollektív megfogalmazása (269. old.). A különféle naplók és bejegyzések sajátos elbeszélést nyújthatnak egy-egy nagyobb közéleti eseményről, viszont Detre Katalin munkája egy mozgalom felépülését mutatja be. A *mozdulatművészet mozgalom* egyéni és kollektív autonómiatörekvésekre tett hatására hívja fel a figyelmet. A bevezetőben megismerhető a mozgalom kialakulása, struktúrája. Feltűnő párhuzam, hogy a 19. században létrejött életreform-mozgalom sokban hasonlít a manapság is oly népszerű életvitelre koncentrááló mainstream irányzatok tartalmára. „*A reform érintette a táplálkozást, a higiénit, a testkultúrát, az öltözködést, lakáskultúrát, a szabadidőt, férfi és női szerepeket, a szexuális élet megítélését és a gyermeknevelést.*” (226. old.). Ehhez szorosan kapcsolódott a mozdulatművészet, ami a 20. század elején kezdett elterjedni Magyarországon. A tanulmányban megismerhetők azok az országban tevékenykedő oktatók, akik meghonosították ezt az irányzatot. A táblázatban szerepel a név, születési év/hely, felmenők származási helye, eredeti név, választott név, felekezet stb. (228–229. old.). A táblázat összeállításához évkönyvek mellett leginkább a benne megjelenő egyének naplóit, a családjaik hagyatékát használta. Ezek további elemzése során fény derül arra a társadalmon belüli csoportra, akik a mozdulatművészet által kapcsolati tőkéhez, egzisztenciához, presztízshez jutottak (242. old. 58. lábjegyzet.). Visszaemlékezések és naplók szövegei nyújtják az élménytörténeti vonatkozást, amelyek leginkább a lábjegyzetekben jelennek meg a biográfiai adatokkal együtt. Emiatt sokszor a főszöveg eltörpül az ott olvasható anyagokkal szemben. Ezek az idézetek viszont kulcsfontosságúak az elemzés felvetéseinek értelmezéséhez az olvasó szempontjából.

Az eddigi feljegyzések leginkább országos szintű – vagy Kulcsár esetében azon is túlmutató – események vizsgálatához vezettek. De találhatók egy mikroközösséget sújtó krízishelyzetre adott különféle válaszokat kimutató feljegyzések is. Ezek középpontjában állhat egy város adott társadalmi csoportjának reakciója egy ilyen eseményre. A válságok többféle szempontból értelmezhetők: típusaikat tekintve, előzményeiket, majd megoldásaikat keresve, negatív vagy akár pozitív hatásait vizsgálva.¹⁵ Halmos Károly munkáját több részben is meghatározta ezekre a kérdésekre való válaszkérés. A sok megközelítés közül egy kevésbé elterjedtet, a természeti katasztrófák gazdaságra tett hatásait vizsgálja Bodovics Éva. Manapság a közelmúltban és a jelenben történt katasztrófák gazdasági hatásai és a megoldásukra való módszerek keresése állnak a kutatások középpontjában.¹⁶ Ezzel szemben Bodovics az 1878. évi miskolci árvíz és az arról fennmaradt források vizsgálatát tűzte ki célul. A szerteágazó témát a városi kereskedők és iparosok rétegére gyakorolt hatások és megoldáskereséseik elemzésére szűkíti. Egy rövid elméleti kitekintőben ismerteti a kutatómódszertant és a témaválasztás okait. Ezen túl a katasztrófák gazdasági hatásait is konkretizálja különböző aspektusok elemzésével: „*sebesültek/halottak magas száma, migráció, anyagi javak pusztulása, gazdasági válság, tabula rasa.*” (254–258. old.). A kvantitatív eljárások mellett az eseményről fennmaradt történetek, visszaemlékezések által jelennek meg az olvasó előtt a történelem ágensei. Egyúttal a sajtóban közöltek azt is megmutatják, hogy hogyan vélekedtek a „kívülállók” a krízishelyzetről. Végül megismerhető, hogy a katasztrófa kihívásaira (Toynbee civilizációs elmélete, akár lokális szinten is megfigyelhető), milyen választ adtak az iparosok és kereskedők, hogyan indították újra vállalkozásukat, vagy kezdtek valami teljesen másba (216., 221. old.). Az ismertetés során tár-

¹⁵ A fogalomtörténeti elemzésről részletesen lásd: Kövér 2018. 11–21.

¹⁶ Lásd: Deschenes–Sanders–Botzen 2022.; Kövér 2018. 11.; Bolgár–Koloh–Kulcsár 2022. 203.

sadalomtörténeti szempontok is érvényesülnek, melyek a foglalkozási csoportok károsodásából és azon belül is a két említett csoport részletesebb bemutatásából állnak (214., 215., 218., 219. old.). A szerző maga is kijelöl további utakat a kutatás folytatására: „*iparosoknál vagy a kereskedőknél megfigyelhető gazdasági válság depressziót idézhetett elő Miskolc gazdasági életében is.*” (210., 238. old.). Ennek a kérdésnek tüzetesebb vizsgálatához az egyes vállalatok gazdasági tevékenységének nyomon követését javasolja. Ez talán kiegészíthető az árvíz utáni időszakban létrejött beruházások számának vagy az adózási jegyzékek változásainak elemzésével. Ehhez forrást szolgáltathatnak a városi tanács jegyzőkönyvei, a virilis listák, a városi számvevőség iratai, valamint a sajtó is.

A fogalmi kérdésekhez visszakanyarodva, az azokat övező – akár évtizedekig tartó – diskurzus és vita szolgálhat forrásként. Ezek sokszor nem a tudományos párbeszéd formájában jelennek meg, mint az a historiográfiai részben olvasható. Az ilyen kérdések körüli viták kiválasztásánál nem árt az elővigyázatosság a szerző részéről. Sokszor ezzel olyan területre tévedhet, amely által maga is diszkreditálódhat, akár egy tudományos céllal lejegyzett gondolatmenet miatt is. Efelőli kétségeiről számolt be Halmos Károly is a *Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban* c. tanulmánya bevezetőjében.¹⁷ A zsidóságról alkotott fogalmak meghatározását egy másik, 2019-ben megjelent munkájában ecseteli, mely József történetének különböző értelmezéseit tárja fel. Érdekessége, a mélyreható elemzés mellett, hogy a konklúzióban egy „*társadalomtörténeti kutatási programot*” jelöl meg. Ez az egyházfegyelem mértékének változásaira vezetné vissza a józsefi történet olvasatának változását. (Végtelen és lehatárolt időhorizontú értelmezés.¹⁸) Ha nem is túl szembetűnő módon, de ennek a gondolatnak a továbbvitelét lehet felfedezni Bolgár Dániel zsidókérdés-vitáról írt tanulmányában. Három perspektíva felől közelít. Egyfelől az „*örök zsidó*” definíciójának kialakulása, majd a zsidókérdést mint „*beilleszkedési játszmát*” és „*térfoglalási játszmát*” elemzi (188., 191. old.). A magyarázatokat először egy náci propagandafilmben megjelenő „*gettózsídó*” és „*bankárzsídó*” fogalmi párosra vezeti vissza (188. old.). Még visszább tekintve kiemeli, hogy a felvilágosult gondolkodás zsidókérdésének központjában az asszimiláció állt. Erre közéleti példák, de leginkább Voltaire és magyar vonatkozásban Eötvös József elméletei olvashatók. A térfoglalás kérdésében a radikálisabb Heinrich von Treitschke 20. századi, majd Wilhelm Marr és Istóczy Győző 19. századi „*zsidókoncepcióit*” sorakoztatja fel. A kérdés megválaszolása tehát korszakoktól és eszmeáramlatok hatásaitól is függ. A Halmos által kiemelt egyházfegyelem gyengülésére – így az értelmezések átalakulására – ezek alapján újabb példa lehet a felvilágosodás (190–191. old. Az örök zsidó, mint Ahasvérus.). A tanulmány végén a zsidókérdés-vita újabb kérdéseivel találkozhat az olvasó, s ezekre választ a szerző egyéb munkáiban találhat.

Összegzés

Rövid összegzésként elmondható, hogy e tanulmánykötet emléket állít Halmos Károly munkássága majdnem minden területének. Ennek sokszínűsége a könyvben megjelent alkotások témaválasztásaiban is fellelhető. A gazdasági, társadalom- és eszmetörténeti értekezésekben jól kirajzolódnak Halmos kutatásainak eredményei. Ha valaki e témák tüzetesebb megismerésével szeretne foglalkozni, ez a könyv lehet a kiindulópontja.

¹⁷ Halmos 2015. 24–25.

¹⁸ Halmos 2019. 84–85.

Szakirodalom

- Bódy 2010. Bódy Zsombor: A Hagenström-modell. In: *Aetas*, 25. (2010) 1. sz. 218–223. http://epa.oszke.hu/00800/00861/00048/pdf/aetas_2010-01_218-223.pdf
- Bolgár–Koloh–Kulcsár 2022. Hitel és hit – Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére. Szerk.: Bolgár Dániel, Koloh Gábor, Kulcsár Beáta. Bp., 2022.
- Deschenes–Sanders–Botzen 2022. Olivier Deschenes, Mark Sanders, W. J. Wouter Botzen: The Economic Impacts of Natural Disasters: A Review of Models and Empirical Studies. In: *Review of Environmental Economics and Policy*, Volume 13. (2019) Issue 2. 167–188. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1093/reep/rez004>
- Halmos 2008. Halmos Károly: Családi kapitalizmus. Bp., 2008.
- Halmos 2009. Halmos Károly: Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei. In: *Sic Itur Ad Astra*, 20. (2009) 59. sz. 49–72.
- Halmos 2015. Halmos Károly: Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban. In: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5. (2015) 2. sz. 24–38. http://socio.hu/uploads/files/2015_2/halmos.pdf
- Halmos 2018. Halmos Károly: A váltó útja az 1869. évi csődiratok tanúsága alapján. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018 – Hitel – Bank – Piac*. Főszerk.: Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka. Bp., 201–219.
- Halmos 2019. Halmos Károly: József pátriárka történetei. In: *Ma 70 – Tanulmányok Madarász Aladár tiszteletére*. Szerk.: Havran Dániel, Klement Judit, Nagy Dániel Gergely. Bp., 2019. 69–92.
- Halmos 2020. Halmos Károly: Kinek mi köze hozzá? Csődper és fenytőeljárás Steinberger Manó ellen. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020 – Hálózat & Hierarchia*. Főszerk.: Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka. Bp., 2020. 273–289.
- Halmos 2021. Halmos Károly: Költség és költészet – Esmék gazdaság- és társadalomtörténete. Bp., 2021.
- Kay, A. 2009. Alison C. Kay: *The Foundations of Female Entrepreneurship: Enterprise, Home and Household in London, c. 1800–1870*. New York, 2009.
- Költség és költészet 2020. Költség és költészet – Konferencia a 65 éves Halmos Károly tiszteletére. Konferenciaprogram, 2020. február 28. <https://btk.elte.hu/dstore/document/1743/Halmos%20K%C3%A1rly%2065.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. január 04.)
- Kövé 2018. Kövér György: A növekedés terhe. Bp., 2018.